

تأثیر کاربرد پودر خون بر برخی ویژگی‌های بیوشیمیایی خاک‌اره طی فرایند ورمی-کمپوست‌سازی

سمیه قاسمی

دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۲۵ پذیرش: ۱۳۹۶/۹/۱۳ چاپ: ۱۳۹۶/۱۲/۲۸

گروه علوم خاک، دانشکده منابع طبیعی و کشاورزی، دانشگاه یزد، یزد، ایران

*مسئول مکاتبات: s.ghasemi@yazd.ac.ir

چکیده. این مطالعه با هدف باز یافت خاک‌اره و پودر خون با استفاده از کرم خاکی *Eisenia foetida* و بررسی روند تغییرات برخی ویژگی‌های بیوشیمیایی این ضایعات آلی، طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی انجام شد. پودر خون به مقدار صفر، ۵ و ۱۰ درصد وزنی با خاک‌اره مخلوط شد و به مدت چهار ماه اجازه داده شد تا به ورمی کمپوست تبدیل شود. در زمان‌های ۱، ۲، ۳، ۴، ۶، ۸، ۱۲ و ۱۶ هفته پس از اضافه کردن کرم خاکی به بسترها، فعالیت میکروبی (تنفس پایه)، pH، هدایت الکتریکی (EC)، مقدار کربن آلی، نیتروژن کل و نسبت C:N اندازه‌گیری شد. نتایج نشان داد که تأثیر زمان، پودر خون و اثر متقابل آنها بر تمام پارامترهای تحت بررسی معنی‌دار است. با افزایش زمان انکوباسیون، مقدار تجمعی کربن معدنی شده، نیتروژن کل و EC تمام تیمارهای ورمی کمپوست در مقایسه با ضایعات اولیه افزایش یافت، اما کربن آلی، C:N و pH روند کاهشی نشان دادند. اضافه کردن پودر خون به بستر خاک‌اره باعث افزایش سرعت معدنی شدن کربن، EC و نیتروژن کل شد، در حالی که pH، کربن آلی و نسبت C:N کاهش یافت. در پایان زمان انکوباسیون، تیمار خاک‌اره حاوی ۱۰ درصد پودر خون، دارای بیشترین مقدار دی-اکسید کربن آزاد شده (۱۴۲/۱ میکروگرم کربن بر گرم)، EC (۳/۷ دسی‌زیمنس بر متر) و نیتروژن کل (۲/۲۴ درصد) و کمترین مقدار pH (۶/۶)، کربن آلی (۲۲/۵ درصد) و C:N (۱۲/۴) بود. بر اساس نتایج این مطالعه، فرایند ورمی کمپوست‌سازی می‌تواند به‌منزله روش ایمن و مطمئن، برای دفع خاک‌اره و پودر خون استفاده شود.

واژه‌های کلیدی. تجزیه بیوشیمیایی، سرعت تجزیه، ضایعات آلی، کرم خاکی، نسبت کربن به نیتروژن

The effect of blood powder application on some biochemical properties of sawdust during vermicomposting

Somayah Ghasemi

Received 14.01.2017/ Accepted 04.12.2017/ Published 19.03.2018

Department of Soil Science, Faculty of Natural Resources and Agriculture, Yazd University, Yazd, Iran

*Correspondent author: s.ghasemi@yazd.ac.ir

Abstract. This study aimed to recycle sawdust and blood powder using *Eisenia foetida* earthworm and investigate some biochemical changes of these waste materials during vermicomposting. Blood powder was mixed with sawdust in proportions of 0, 5 and 10% and the mixture was allowed to pass through earthworm guts for four months. At intervals of 1, 2, 3, 4, 6, 8, 12 and 16 weeks, the biological activity (i.e. basal respiration), pH, EC, total organic carbon, total nitrogen and C:N ratio were determined. The results showed that the period of time, the concentration of blood powder and the interaction between these two significantly affected all parameters. As the incubation time increases, the cumulative amount of mineralized carbon, the total nitrogen and EC increase in all vermicompost treatments whereas organic carbon, C:N ratio and pH decreased. Adding blood powder to sawdust bed resulted in an increase in carbon mineralization rate, EC and total nitrogen while pH, organic carbon and C: N ratio decreased. At the end of incubation time, the treatment of sawdust with 10 % blood powder resulted in the highest amount of released CO₂ (142.1 μg C g⁻¹), EC (3.7 dS m⁻¹) and total nitrogen (2.24 %) and the lowest amount of pH (6.6), organic carbon (22.5 %) and C: N ratio (12.4). According to the results, the process of vermicomposting can be used as a safe method for the disposal of sawdust and blood powder.

Keywords. analysis speed, biochemical analyses, C:N ratio, earthworm, organic waste

مقدمه

سالانه تقریباً بیش از ۴۰ میلیون تن ضایعات آلی در سرتاسر جهان تولید می‌شود (Kumar et al., 2013). مدیریت این ضایعات یکی از معضلات جدی دنیا است؛ زیرا دفع غیرعلمی ضایعات از طریق انتشار بوی نامطبوع و آلودگی آب و خاک، بر محیط زیست تأثیر منفی دارد (Garg et al., 2006) و مهم‌تر از همه، سلامت انسان را تهدید می‌کند (Ray et al., 2005; Sharholly et al., 2008). خاک‌کاره یکی از مهم‌ترین محصولات فرعی غیر قابل استفاده در کارگاه‌های چوب‌بری است. تولید ضایعات چوب در این کارگاه‌ها اجتناب‌ناپذیر است؛ بنابراین، تلاش برای ارائه راهکارهایی جهت استفاده از این ضایعات اهمیت بسیار زیادی دارد (Zziwa et al., 2006). کاربرد خاک‌کاره در اراضی کشاورزی یکی از روش‌های بسیار ساده برای دفع این ضایعات است، اما متخصصان کشاورزی تمایلی به پذیرفتن خاک‌کاره به‌منزله ماده آلی مناسب برای استفاده در اراضی کشاورزی درنقش مالچ یا اصلاح‌کننده خاک ندارند؛ زیرا استفاده از خاک‌کاره در اراضی کشاورزی مشکلاتی به همراه خواهد داشت. سرعت کم تجزیه خاک‌کاره و کاهش موقتی غلظت نیتروژن در خاک، از مهم‌ترین دلایل مخالفت برای کاربرد مستقیم خاک‌کاره در اراضی کشاورزی است. همچنین، ارزش بسیار پایین خاک‌کاره به‌منزله منبع عناصر غذایی در دسترس برای گیاه، از دیگر معایب این ضایعات آلی محسوب می‌شود (Abd El Halim & El Baroudy, 2014).

یکی از بهترین روش‌های فراوری ضایعات آلی، بازیافت آنها به‌صورت کودهای آلی است. در نتیجه این فرایند، علاوه بر حفظ سلامت انسان و کاهش مشکلات زیست‌محیطی، مقادیر زیادی کود آلی نیز تولید می‌شود. به‌همین دلیل، طی سال‌های اخیر غالباً از روش‌های کمپوست‌سازی و ورمی‌کمپوست‌سازی به‌منزله روش‌های ایمن و مطمئن برای دفع ضایعات آلی استفاده می‌شود. ورمی‌کمپوست‌سازی، تکنیک تجزیه زیستی یا پایاسازی ضایعات آلی توسط کرم‌های خاکی و میکروارگانیسم‌ها است (Naga-vallemma et al., 2006; Kumar et al., 2013). برخی از گونه‌های کرم خاکی مانند *Eisenia foetida*، *Eudrilus eugeniae*، *Perionyx excavates* و *Lumbricus rubellus* قادرند دامنه وسیعی از منابع مختلف ضایعات آلی را مصرف و

تجزیه کنند، اما گونه *E. foetida* به‌دلیل مقاومت زیاد به تغییرات شرایط محیطی مانند pH، دما و رطوبت، مهم‌ترین گونه کرم خاکی است که در فرایند ورمی‌کمپوست‌سازی ضایعات آلی به‌کار می‌رود (Garg et al., 2006; Suthar, 2007; Suthar, 2009; Kumar et al., 2013). کاربرد مؤثر کرم‌های خاکی در مدیریت ضایعات آلی، نیازمند شناخت دقیق تأثیر ویژگی‌های فیزیکی و شیمیایی سوبسترا بر فعالیت کرم خاکی است. مطالعات متعددی نشان داده‌اند که فعالیت کرم‌های خاکی تحت تأثیر کیفیت مواد غذایی است (Tiunov & Aira et al., 2006; Scheu, 2004). به‌منظور تأمین غذای مناسب برای کرم‌های خاکی طی فرایند ورمی‌کمپوست‌سازی، کربن (C) و نیتروژن (N) باید با نسبت مناسب در سوبسترا وجود داشته باشند. خاک‌کاره یک ماده آلی کربن‌دار است که دارای نسبت C:N بسیار بالا است؛ بنابراین، برای تبدیل این ضایعات به کودهای آلی از طریق روش ورمی‌کمپوست‌سازی، به کاهش C:N آنها نیاز است. تولید ورمی‌کمپوست با استفاده از ترکیب مواد دارای C:N بالا با مواد دارای C:N کم، به‌منظور تهیه سوبسترا با نسبت C:N مناسب، به‌کوشش بسیاری از محققان گزارش شده است (Ndegwa & Thompson, 2000; Suthar, 2009; Kumar, 2013). در این راستا مشاهده کردند که ترکیب لجن فاضلاب با کود گاوی و خاک‌کاره و تولید ترکیبی با نسبت C:N ۳۰، باعث افزایش سرعت تجزیه کمپوست، افزایش غلظت عناصر غذایی و در نتیجه بهبود کیفیت ورمی‌کمپوست می‌شود. همچنین، Shrimal و Khwairakpam (2010) با تولید ورمی‌کمپوست از ترکیب نسبت‌های مختلف ضایعات سبزیجات و کود گاوی (C:N های ۱۶، ۲۰، ۳۰ و ۴۰) نشان دادند که نسبت C:N به‌طور معنی‌داری بر رشد و تکثیر کرم *E. foetida* تأثیر دارد و بیشترین کاهش مقدار کربن آلی و افزایش مقدار نیتروژن در تیمار با نسبت C:N ۳۰ مشاهده شد.

در این مطالعه فرض شد که افزودن پودر خون، به‌منزله منبع غنی از نیتروژن، به خاک‌کاره از طریق افزایش سرعت تجزیه و معدنی‌شدن مواد آلی، باعث تسریع پایاسازی این ضایعات می‌شود. این مطالعه با هدف بررسی امکان استفاده از روش ورمی‌کمپوست‌سازی برای بازیافت خاک‌کاره و پودر خون انجام شد. برای این منظور، تأثیر سطوح مختلف پودر خون بر برخی ویژگی‌های

بیوشیمیایی خاک‌اره طی فرایند ورمی‌کمپوست‌سازی تحت بررسی قرار گرفت.

مواد و روش‌ها

تهیه ورمی‌کمپوست

خاک‌اره استفاده‌شده در این مطالعه از نجاری‌های شهر یزد تهیه شد. پودر خون نیز از کشتارگاه صنعتی فساران، واقع در ۴۵ کیلومتری شمال اصفهان تهیه شد. در این کشتارگاه، خون حاصل از کشتار دام‌ها، تحت دما و فشار زیاد به پودر خون تبدیل شد. نمونه‌های پودر خون، قبل از آزمایش‌های در دمای ۴ درجه سلسیوس نگهداری شدند. برخی ویژگی‌های شیمیایی خاک‌اره و پودر خون مورد استفاده در این آزمایش در جدول ۱ آمده است.

در این مطالعه، پودر خون به مقدار صفر، ۵ و ۱۰ درصد وزنی با خاک‌اره مخلوط شد و به‌منظور تجزیه نسبی، به مدت چهار هفته در شرایط رطوبتی ۷۵ درصد و دمای 25 ± 2 درجه سانتی‌گراد نگهداری شد. سپس حدود چهار کیلوگرم از مواد نیمه تجزیه‌شده به سبدهای پلاستیکی انتقال یافت و تعداد ۵۰ عدد کرم جوان و بالغ (دارای حلقه جنسی) گونه *E. foetida* به‌ازای هر کیلوگرم سوبسترا، به بسترها تزریق شد. تمام بسترها به مدت چهار ماه در شرایط رطوبتی ۸۰-۷۵ درصد و دمای 25 ± 2 درجه سانتی‌گراد نگهداری شدند.

تجزیه بیوشیمیایی

در زمان‌های ۱، ۲، ۳، ۴، ۶، ۸، ۱۲ و ۱۶ هفته پس از اضافه کردن کرم خاکی به بسترها، ۱۰۰ گرم مواد از هریک از بسترها برداشته شد و برای تعیین فعالیت میکروبی (تنفس پایه)، pH هدایت الکتریکی و مقدار کربن آلی و نیتروژن کل تحت تجزیه قرار گرفت. به‌منظور اندازه‌گیری فعالیت میکروبی، مقدار مشخصی از مواد بسترها در ظروف شیشه‌ای ۴۰۰ میلی‌لیتری ریخته شد و در هر ظرف، یک لوله حاوی ۱۰ میلی‌لیتر سود ۱ نرمال جهت جمع‌آوری گاز دی‌اکسید کربن قرار داده شد. ظروف مذکور ۲۴ ساعت در انکوباتور با دمای 25 ± 1 درجه سانتی‌گراد نگهداری شدند. پس از آن، محتویات لوله‌های آزمایش در ارلن‌های ۲۵۰ میلی‌لیتری ریخته شد و ۱۰ میلی‌لیتر کلروباریم ۱۰ درصد برای رسوب‌دادن کربنات‌های تولیدشده اضافه شد. سپس، توسط اسیدسولفوریک ۲۵/۲۵ نرمال در حضور معرف فنول‌فتالین تیترا شد و از روی میزان

اسید مصرفی برای خنثی کردن سود اضافی، مقدار دی‌اکسید کربن تولیدشده توسط هر تیمار اندازه‌گیری شد (Alexander, 1999). با اندازه‌گیری تنفس میکروبی در زمان‌های مقرر، مقادیر تجمعی کربن معدنی در این زمان‌ها محاسبه شد. قابلیت هدایت الکتریکی و pH در عصاره ۱ به ۱۰ (Hesse, 1971) پس از یک ساعت تکان دادن، درصد کربن آلی به‌روش اسیداسیون تر در مجاورت بی‌کرومات‌پتاسیم و اسیدسولفوریک غلیظ (Nelson & Sommers, 1986) و درصد نیتروژن کل نیز با استفاده از دستگاه اتوکلتک مدل ۳۲۰۰ براساس روش کلدال (Bremner & Mulvaney, 1982) تعیین شد.

تجزیه آماری داده‌ها

این آزمایش در قالب طرح کاملاً تصادفی در ۳ تکرار انجام گرفت. تحلیل آماری داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SAS و مقایسه میانگین‌ها براساس آزمون LSD انجام شد و نمودارها در نرم‌افزار اکسل رسم شد.

نتایج و بحث

نتایج حاصل از تجزیه آماری داده‌ها نشان داد که تأثیر زمان و پودر خون بر تمام پارامترهای تحت بررسی در سطح ۰/۱ درصد معنی‌دار است (جدول ۲). اثر متقابل زمان و پودر خون بر فعالیت میکروبی، pH، EC، نیتروژن کل و نسبت C:N در سطح ۰/۱ درصد و بر کربن آلی نیز در سطح ۱ درصد معنی‌دار بود.

فعالیت میکروبی

روند زمانی معدنی‌شدن کربن در تیمارهای تحت مطالعه نشان می‌دهد که بیشترین سرعت معدنی‌شدن کربن آلی طی هفته‌های اول تا چهارم انکوباسیون اتفاق افتاده است و پس از آن، مقدار تجمعی کربن معدنی شده از خاک‌اره تیمار شده با پودر خون، با سرعت کاهنده افزایش یافت (شکل ۱). سرعت‌های زیاد معدنی‌شدن کربن آلی با زمان طی روزهای اول انکوباسیون مربوط به اجزای محلول کربن آلی است، که به‌مرور زمان، حذف مواد محلول و افزایش نسبی ترکیبات مقاوم مانند سلولز، همی سلولز و لیگنین باعث کاهش سرعت معدنی‌شدن کربن در مراحل بعدی تجزیه می‌شود (Sall et al., 2007; Kosheleva & Trofimov, 2008). نتایج نشان داد که کاربرد پودر خون باعث افزایش معدنی‌شدن کربن آلی خاک‌اره شد، به‌طوری‌که مقدار

جدول ۱- برخی ویژگی‌های شیمیایی خاک‌اره و پودر خون مورد استفاده در این آزمایش.

Table 1. Some chemical properties of sawdust and blood powder used in this study.

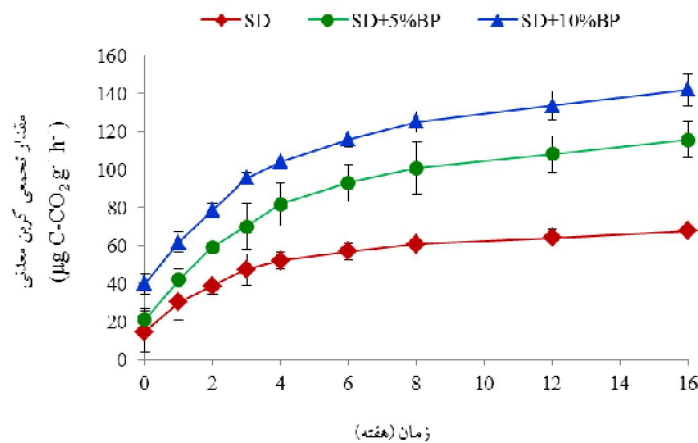
ویژگی	خاک‌اره	پودر خون
pH (1:10)	۷/۶	۶/۴
هدایت الکتریکی (dS m ⁻¹)	۱/۱	۹/۲
کربن آلی (%)	۵۳/۴	۴۲/۰
نیتروژن کل (%)	۰/۳۱	۱۳/۱
نسبت کربن به نیتروژن	۱۷۲/۲	۳/۲
پروتئین خام (درصد)	-	۸۰/۵

جدول ۲- تجزیه آماری تأثیر کاربرد پودر خون بر ویژگی‌های بیوشیمیایی خاک‌اره طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی.

Table 2. Analysis of variance for the effect of blood powder application on the biochemical properties of sawdust during vermicomposting.

منابع تغییرات	درجه آزادی	فعالیت میکروبی	pH	هدایت الکتریکی	کربن آلی (C)	نیتروژن کل (N)	C:N
زمان	۸	۶۹۱۹/۷***	۰/۵۲***	۱/۴۳***	۳۵۱/۷***	۰/۴۱۸***	۳۴۱۳/۸***
پودر خون	۲	۱۸۱۱۴/۸***	۲/۰۷***	۱۳/۴***	۷۶۵/۵***	۱۳/۸***	۱۰۲۴۷۷/۹***
زمان × پودر خون	۱۶	۲۵۵/۶***	۰/۰۹***	۰/۳۲***	۱۳/۸**	۰/۰۶***	۷۵۰/۳***
خطای آزمایش	۵۴	۲۵/۸	۰/۰۲	۰/۰۸	۵/۴	۰/۰۱	۱۳۰/۸

***، ** به ترتیب بیانگر معنی‌دار بودن در سطح آماری ۱ و ۰/۱ درصد است.
**p<0.01, ***p<0.001

شکل ۱- روند زمانی معدنی شدن کربن آلی در خاک‌اره (SD) تیمار شده با سطوح مختلف پودر خون (BP) طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی.

Fig. 1. Mineralization kinetic of organic carbon in the sawdust (SD) treated with different levels of blood powder (BP) during vermicomposting process.

کل دی‌اکسید کربن متصاعد شده طی چهار ماه انکوباسیون از ۶۷/۵ میکروگرم کربن بر گرم در تیمار خاک‌اره تا ۱۴۲/۱ میکروگرم کربن بر گرم در تیمار خاک‌اره حاوی ۱۰ درصد پودر خون متغیر بود (شکل ۱). به‌طور کلی، از آنجا که خاک‌اره از نظر نیتروژن کل

همکاران (2000) مشاهده کردند که pH ضایعات آشپزخانه طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی از ۹/۵ به ۷/۶ کاهش یافت.

هدایت الکتریکی (EC)

افزایش زمان انکوباسیون باعث افزایش EC در تمام تیمارها شد و EC ورمی کمپوست‌های تولیدشده بیشتر از ضایعات اولیه بود (شکل ۳). در پایان زمان انکوباسیون، مقدار EC بین ۱/۳ دسی-زیمنس بر متر در ورمی کمپوست خاکاره تا ۳/۷ دسی-زیمنس بر متر در ورمی کمپوست خاکاره حاوی ۱۰ درصد پودر خون متغیر بود. افزایش مقدار EC به ترتیب در ورمی کمپوست خاکاره حاوی ۱۰ درصد پودر خون (۹۴/۷ درصد)، ورمی کمپوست خاکاره حاوی ۵ درصد پودر خون (۷۸/۵ درصد) و ورمی-کمپوست خاکاره (۱۸/۲ درصد) بیشتر بود. افزایش مقدار EC ممکن است ناشی از کاهش وزن مواد آلی و آزادسازی نمک‌های معدنی مختلف به شکل در دسترس باشد (Garg et al., 2006; Suthar, 2007). نتایج مطالعه حاضر با نتایج Kale (1998)، مبنی بر افزایش نمک‌های محلول و EC طی فرایند ورمی-کمپوست‌سازی، مطابقت دارد. مقدار EC تحت تأثیر ظرفیت تبادل کاتیونی، تخلخل و اندازه ذرات است. تجزیه مواد آلی طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی باعث کاهش اندازه ذرات و افزایش ظرفیت تبادل کاتیونی و تخلخل می‌شود و در نتیجه مقدار EC افزایش می‌یابد (Grisso et al., 2009). بنابراین، افزایش چشمگیر مقدار EC ورمی کمپوست‌های خاکاره حاوی پودر خون در مقایسه با ورمی کمپوست خاکاره، می‌تواند نشان‌دهنده تأثیر کاربرد پودر خون بر افزایش سرعت معدنی شدن خاکاره باشد.

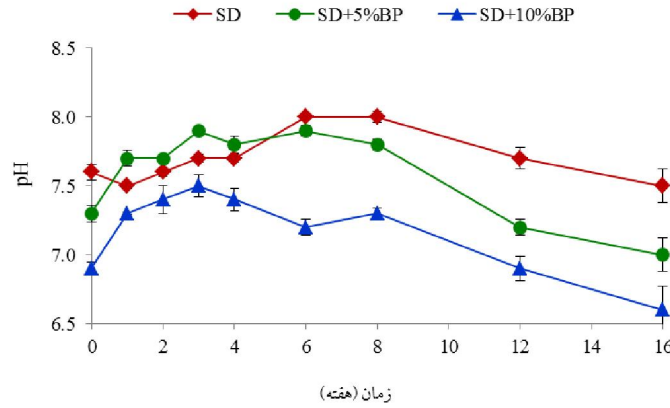
کربن آلی

مقدار کربن آلی در تمام تیمارها طی فرایند ورمی کمپوست-سازی کاهش یافت (شکل ۴). کاهش مقدار کربن آلی به ترتیب در ورمی کمپوست خاکاره حاوی ۱۰ درصد پودر خون (۴۱/۲ درصد)، ورمی کمپوست خاکاره حاوی ۵ درصد پودر خون (۳۹/۶ درصد) و ورمی کمپوست خاکاره (۲۲/۵ درصد) بیشتر بود. در فرایند تولید ورمی کمپوست، بخش عظیمی از کربن آلی به منزله منبع انرژی توسط کرم‌های خاکی و میکروارگانیسم‌ها مصرف و به صورت گاز دی‌اکسید کربن آزاد می‌شود که باعث کاهش مقدار کربن آلی در ورمی کمپوست نهایی می‌شود (Khwhairakpam & Bhargava, 2009).

فقیر است و دارای نسبت C:N زیاد است (جدول ۱)، از کیفیت پایین تجزیه‌پذیری برخوردار است؛ بنابراین، مقدار زیاد دی-اکسید کربن متصاعدشده از خاکاره تیمار شده با پودر خون می‌تواند مربوط به تجزیه‌پذیری بیشتر این ترکیبات ناشی از مقدار زیاد نیتروژن و نسبت کم C:N (جدول ۱) مربوط باشد. در اغلب مطالعات، هم‌بستگی قوی بین معدنی شدن کربن و نیتروژن، با مقدار نیتروژن کل و نسبت C:N مواد آلی، مشاهده شده است. به طوری که تجزیه با سرعت زیاد در موادی با نیتروژن زیاد و کربن کم انجام می‌گیرد و کم بودن مقدار نیتروژن در ساختار ترکیبات آلی، سرعت تجزیه را کند می‌کند (Trinsoutrol et al., 2000; Thuries et al., 2002; Sall et al., 2007).

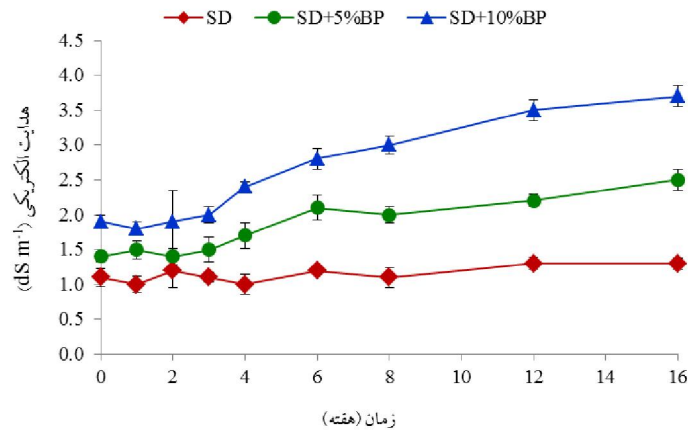
pH

در هفته‌های اول انکوباسیون، pH روند افزایشی نشان داد و پس از گذشت چهارماه از فرایند ورمی کمپوست‌سازی، pH در تمام تیمارها به طور جزئی کاهش یافت (شکل ۲). افزایش مقدار pH طی مراحل اولیه انکوباسیون ممکن است به علت تجزیه ترکیبات آلی و به دنبال آن تولید یون‌های آمونیوم باشد (Shrimal & Khwhairakpam, 2010). در پایان زمان انکوباسیون، مقدار pH بین ۶/۶ در ورمی کمپوست خاکاره حاوی ۱۰ درصد پودر خون تا ۷/۵ در ورمی کمپوست خاکاره بدون پودر خون متغیر بود. کاهش جزئی pH ورمی کمپوست‌ها در مقایسه با ضایعات آلی اولیه، ممکن است به علت معدنی شدن نیتروژن و فسفر، تجزیه میکروبی مواد آلی و تولید اسیدهای آلی حد واسط مانند اسید فولویک و اسیدهیومیک (Lazcano et al., 2008; Suthar, 2009) و نیز تولید دی‌اکسید کربن (Elvira et al., 1998; Garg et al., 2006) باشد. اختلاف مشاهده شده در pH ورمی-کمپوست‌های مختلف ناشی از کیفیت ضایعات آلی استفاده شده در بستر کرم خاکی است، که بر فرایند معدنی شدن و نوع ترکیبات حد واسط تأثیر می‌گذارد. محققان دیگر نیز روند مشابهی برای pH در ورمی کمپوست‌های تولیدشده از ضایعات آلی مختلف گزارش کرده‌اند (Ndegwa & Thompson, 2000; Suthar, 2009). در این زمینه، Bisen و همکاران (2011) نشان دادند که pH ورمی کمپوست‌های تهیه شده از مخلوط ضایعات چای و کود گاوی توسط کرم‌های *Eisenia* و *Eudrilus* به طور معنی داری کمتر از pH اولیه این ترکیبات بود. همچنین، Chudhary و

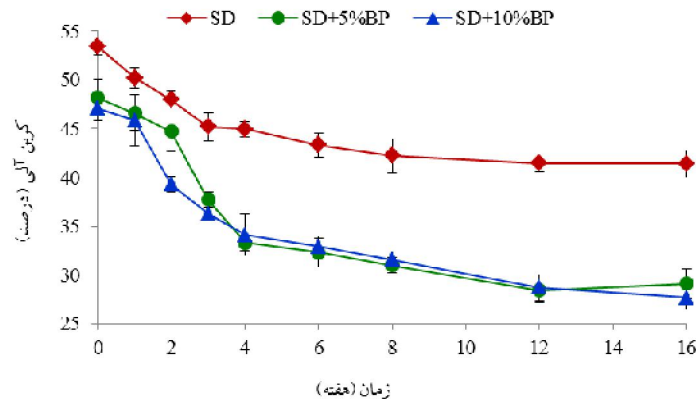
شکل ۲- روند زمانی تغییرات pH خاک‌کاره (SD) تیمار شده با سطوح مختلف پودر خون (BP) طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی.

Fig. 2. Periodical change in sawdust (SD) pH treated with different levels of blood powder (BP) during vermicomposting process.

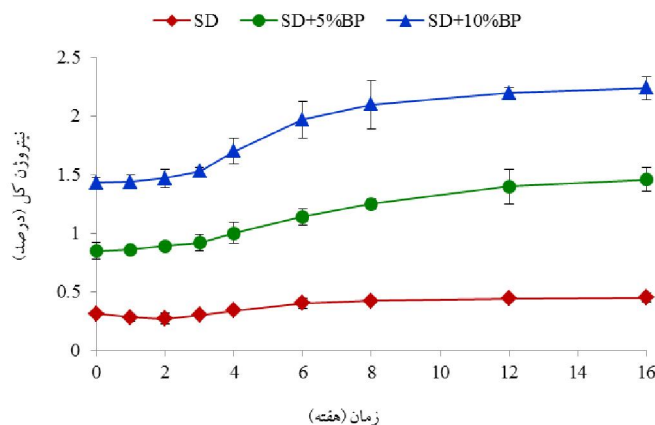
شکل ۳- روند زمانی تغییرات هدایت الکتریکی خاک‌کاره (SD) تیمار شده با سطوح مختلف پودر خون (BP) طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی.

Fig. 3. Periodical change in sawdust (SD) electrical conductivity treated with different levels of blood powder (BP) during vermicomposting process.

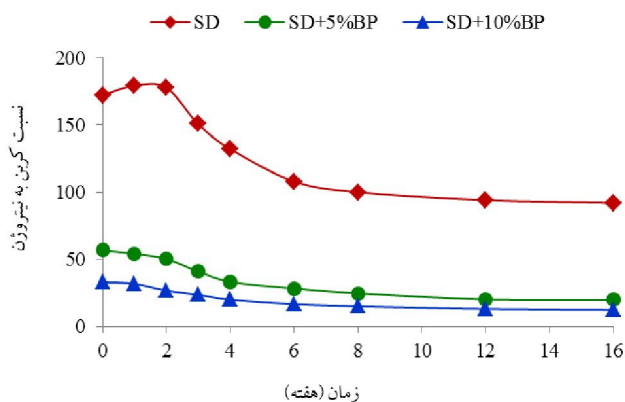

شکل ۴- روند زمانی تغییرات کربن آلی خاک‌کار (SD) تیمار شده با سطوح مختلف پودر خون (BP) طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی.

Fig. 4. Periodical change in sawdust (SD) organic carbon treated with different levels of blood powder (BP) during vermicomposting process.

شکل ۵- روند زمانی تغییرات نیتروژن کل خاک‌کاره (SD) تیمار شده با سطوح مختلف پودر خون (BP) طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی.
Fig. 5. Periodical change in sawdust (SD) total nitrogen treated with different levels of blood powder (BP) during vermicomposting process.

شکل ۶- روند زمانی تغییرات نسبت کربن نیتروژن خاک‌کاره (SD) تیمار شده با سطوح مختلف پودر خون (BP) طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی.
Fig. 6. Periodical change in sawdust (SD) carbon to nitrogen ratio treated with different levels of blood powder (BP) during vermicomposting process.

ترکیب‌های با C:N ۲۰، ۳۰ و ۴۰ به ترتیب ۲/۲۰، ۴/۱۷ و ۳/۱۸ درصد کاهش یافت.

نیتروژن کل

غلظت نیتروژن کل در تمام تیمارها، طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی افزایش یافت، اگرچه مقدار این افزایش در تیمارهای حاوی پودر خون بیشتر بود (شکل ۵). غلظت نیتروژن کل در پایان زمان انکوباسیون بین ۴۵/۰ درصد در ورمی کمپوست خاک‌کاره تا ۲۴/۲ درصد در ورمی کمپوست مخلوط خاک‌کاره و ۱۰ درصد پودر خون متغیر بود. افزایش غلظت نیتروژن به ترتیب در ورمی کمپوست خاک‌کاره حاوی ۵ درصد پودر خون (۸/۷۱ درصد)، ورمی کمپوست خاک‌کاره حاوی ۱۰ درصد پودر خون (۵/۵۶ درصد) و ورمی کمپوست خاک‌کاره (۲/۴۵ درصد) بیشتر بود. افزایش غلظت

کربن آلی کود گاوی، لجن فاضلاب شهری و کاه برنج طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی را توسط Das و همکاران (2014) نیز گزارش داده‌اند. در مطالعه حاضر، کاهش بیشتر مقدار کربن آلی در ورمی کمپوست خاک‌کاره حاوی ۱۰ درصد پودر خون (۲/۴۱ درصد) در مقایسه با تیمارهای دیگر، ممکن است به علت سرعت بیشتر تنفس (Suthar, 2009) باشد. در این زمینه، Kumar و همکاران (2013) گزارش کردند که افزودن لجن فاضلاب به کود گاوی و خاک‌کاره باعث کاهش بیشتر کربن آلی در فرایند ورمی کمپوست‌سازی می‌شود. همچنین، Shrimal و Khwairakpam (2010) مشاهده کردند که پس از گذشت ۴۳ روز از فرایند تولید ورمی کمپوست از مخلوط نسبت‌های مختلف ضایعات سبزیجات و کود گاوی، مقدار کربن آلی در

مطالعه‌ای Tripathi و Bhardwaj (2004) گزارش کردند که ترکیبات با نسبت C:N پایین برای تغذیه کرم‌های خاکی مناسب‌تر هستند و باعث افزایش سرعت تجزیه مواد آلی می‌شوند. همچنین، Gunadi و همکاران (2003) مشاهده کردند که کاربرد کودهای گاوی و خوکی با نسبت‌های C:N پایین در فرایند ورمی کمپوست‌سازی، باعث افزایش سرعت رشد و تکثیر کرم خاکی گونه *E. foetida* شد. در مطالعه حاضر مشاهده شد که نسبت C:N خاک‌اره حاوی ۵ درصد پودر خون از ۵۶/۷ به ۱۹/۹ و خاک‌اره حاوی ۱۰ درصد پودر خون از ۳۲/۹ به ۱۲/۴ کاهش یافت. براساس نتایج Morais و Queda (2003)، کاهش نسبت C:N به مقادیر کمتر از ۲۰، مبین درجه پیشرفته تثبیت مواد آلی است و نشان می‌دهد که ضایعات آلی به‌اندازه کافی تجزیه شده‌اند. همچنین، در مطالعه حاضر مشاهده شد که ورمی کمپوست‌های تهیه‌شده از مخلوط خاک‌اره و پودر خون پس از گذشت چهار ماه، تیره‌تر و یکنواخت‌تر بودند. این می‌تواند نشان‌دهنده تأثیر مثبت پودر خون بر افزایش تجزیه خاک‌اره باشد.

نتیجه‌گیری

نتایج مطالعه حاضر نشان داد که پودر خون می‌تواند از طریق افزایش سرعت تجزیه خاک‌اره طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی، باعث ایجاد تغییرات زیادی در ویژگی‌های بیوشیمیایی ورمی-کمپوست خاک‌اره شود. به‌طور کلی، افزایش زمان انکوباسیون در فرایند تولید ورمی کمپوست، باعث افزایش مقدار تجمعی کربن معدنی‌شده، نیتروژن کل و EC و کاهش کربن آلی، نسبت C:N و pH تمام تیمارهای ورمی کمپوست در مقایسه با ضایعات اولیه شد و شدت این تغییرات بیوشیمیایی در تیمارهای حاوی پودر خون بیشتر بود. اگرچه با اضافه کردن پودر خون به بستر خاک‌اره، امکان بازیافت این ضایعات به ورمی کمپوست فراهم می‌شود، قبل از کاربرد این کودها در کشاورزی، نیاز به مطالعات تکمیلی در باره تأثیر آنها بر ویژگی‌های خاک و رشد و عمل کرد گیاهان وجود دارد.

سپاسگزاری

از کارشناسان آزمایشگاه خاک‌شناسی و بیولوژی و میکرو-بیولوژی خاک دانشگاه یزد قدردانی می‌شود.

نیتروژن در فرایند ورمی کمپوست‌سازی، ناشی از آزادشدن نیتروژن توسط کرم‌های خاکی به‌علت تشکیل متابولیت‌های مختلف مانند هورمون‌های محرک رشد و بافت‌های مرده است (Tripathi & Bhardwaj, 2004).

بسیاری از مطالعات انجام‌شده درباره فرایند ورمی کمپوست‌سازی، به افزایش غلظت نیتروژن در پایان زمان انکوباسیون اشاره کرده‌اند. در این زمینه، Warman و AngLopez (2002) مشاهده کردند که بعد از گذشت ۴۵ و ۶۸ روز از انکوباسیون، غلظت نیتروژن در سه نوع ضایعات ورمی کمپوست شده، ۸۵-۴۲ درصد افزایش یافت. Suthar (2009) بیان کرد که افزایش ۷۶-۵۱ درصد غلظت نیتروژن کل در ضایعات ورمی کمپوست شده، ناشی از معدنی‌شدن مواد آلی طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی است؛ بنابراین، افزایش بیشتر غلظت نیتروژن در بسترهای حاوی پودر خون در مطالعه حاضر، می‌تواند ناشی از سرعت بیشتر معدنی‌شدن خاک‌اره باشد. این نتایج با کاهش مقدار کربن آلی هم‌خوانی دارد (شکل ۴). Benitez و همکاران (1999) نیز گزارش کردند تولید آنزیم‌های هیدرولیتیک که نقش مهمی در چرخه کربن و نیتروژن در سیستم تجزیه ضایعات آلی دارند، بسیار تحت تأثیر قابلیت دسترسی ترکیبات آلی تجزیه‌پذیر در بستر کرم خاکی است.

نسبت کربن به نیتروژن (C:N)

طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی، تغییرات چشمگیری در نسبت C:N تیمارها مشاهده شد (شکل ۶). نسبت C:N در تمام تیمارها با گذشت زمان کاهش یافت. در پایان زمان انکوباسیون، نسبت C:N بین ۱۲/۴ در ورمی کمپوست خاک‌اره حاوی ۱۰ درصد پودر خون تا ۰/۹۲ در ورمی کمپوست خاک‌اره متغیر بود. در واقع، افزایش غلظت نیتروژن ناشی از ترکیبات نیتروژنه تولیدشده توسط کرم‌های خاکی و همچنین تلفات کربن آلی به‌صورت دی-اکسید کربن ناشی از فعالیت میکروبی، باعث کاهش نسبت C:N ورمی کمپوست‌های نهایی می‌شود. در مطالعات متعدد به کاهش نسبت C:N طی فرایند ورمی کمپوست‌سازی اشاره شده است (Bansal & Kapoor, 2000; Gupta & Garg, 2008). در مطالعه حاضر، کاربرد پودر خون باعث تسریع در کاهش نسبت C:N ورمی کمپوست خاک‌اره شد که این امر مبین سرعت بیشتر تجزیه و معدنی‌شدن مواد آلی است. نسبت C:N شاخصی از درجه تجزیه مواد آلی شناخته می‌شود (Atiyeh et al., 2000). در

REFERENCES

- Abd El Halim, A.A. and El Baroudy, A.A.** 2014. Influence addition of fine sawdust on the physical properties of expansive soil in the Middle Nile Delta, Egypt. – J. Soil Sci. Plant Nutr. 14: 483-490.
- Aira, M., Monroy, F. and Domínguez, J.** 2006. C to N ratio strongly affects population structure of *Eisenia foetida* in vermicomposting systems. – Eur. J. Soil Biol. 42: 127-131.
- Alexander, M.** 1999. Biodegradation and Bioremediation. 2th ed. – Academic Press, NY.
- Atiyeh, R.M., Subler, S., Edwards, C.A., Bachman, G., Metzger, J.D. and Shuster, W.** 2000. Effects of vermicomposts and composts on plant growth in horticulture container media and soil. – Pedobiologia 44: 579-590.
- Bansal, S. and Kapoor, K.K.** 2000. Vermicomposting of crop residues and cattle dung with *Eisenia foetida*. – Bioresource Technol. 73: 95-98.
- Benitez, E., Nogales, R., Elvira, C., Masciandaro, G. and Ceccanti, B.** 1999. Enzyme activities as indicators of the stabilization of sewage sludge composting with *Eisenia foetida*. – Bioresource Technol. 67: 297-303.
- Bisen, J.S. Singh, A.K. Kumar, R. Bora, D.K. and Bera, B.** 2011. Vermicompost quality as influenced by different species of earthworm bedding material. – Two Bud. 58: 137-140.
- Bremner, J.M. and Mulvaney, C.S.** 1982. Total nitrogen. In: Page, A.L., Miller, R.H. and Keeney, D.R. (eds.), Method of soil analysis. 2: 599-622. – Aragon Monogr, 9, ASA and SSSA, Madison, WI.
- Chudhary, P.S., Pal, T.K., Bhattacharjee, G. and Dey, S.K.** 2000. Chemical characterization of kitchen waste vermicompost processed by *Perionyx excavatus*. – Environ. Ecol. 18: 902-904.
- Das, D., Powell, M., Bhattacharyya, P. and Banik, P.** 2014. Changes of carbon, nitrogen, phosphorous, and potassium content during storage of vermicomposts prepared from different substrates. – Environ. Monit. Assess. 186: 8827-8832.
- Elvira, C., Sampedro, L., Benítez, E. and Nogales, R.** 1998. Vermicomposting of sludges from paper mill and dairy industries with *Eisenia andrei*: a pilot-scale study. – Bioresource Technol. 63: 205-211.
- Garg, P., Gupta, A. and Staya, S.** 2006. Vermicomposting of different types of waste using *Eisenia foetida*: A comparative study. – Bioresource Technol. 97: 391-395.
- Grisso, R., Aller, M., Holshouser, D. and Thomason, W.** 2009. Precision farming tools: soil electrical conductivity. – Virginia Cooperative Extension Publication, pp 442-508.
- Gunadi, B., Edwards, C.A. and Blount, C.** 2003. The influence of different moisture levels on the growth, fecundity and survival of *Eisenia foetida* (Savigny) in cattle and pig manure solids. – Eur. J. Soil Biol. 39:19-24.
- Gupta, R. and Garg, V.K.** 2008. Stabilization of primary sewage sludge during vermicomposting. – J. Hazard. Mater. 153: 1023-1030.
- Hesse, P.R.** 1971. A Text Book of Soil Chemical Analysis. – John Murray, London.
- Kale, R.D.** 1998. Earthworms: nature's gift for utilization of organic wastes. In: Edwards C.A. (ed.), Earthworm Ecology pp: 355-376. – CRC Press, Boca Raton, Fla.
- Khwairakpam, M. and Bhargava, R.** 2009. Vermitechnology for sewage sludge recycling. – J. Hazard. Mater. 161: 948-954.
- Kosheleva, Y.P. and Trofimov S.Y.** 2008. Characteristics of the biochemical composition of plant litter at different stages of decomposition (According to thermal analysis data). – Biol. Bull. 35: 64-69.
- Kumar, D.S., Kumar, P.S., Kumar, V.U. and Anbuganapathi, G.** 2013. Impact of biofertilizers on growth and reproductive performance of *Eisenia fetida* (Savigny 1926) during flower waste vermicomposting process. – Annu. Rev Res. Biol. 3: 574-583.
- Kumar, N.A., Sudharsan Varm, V. and Kalamdhad, A.S.** 2013. Effect of various C/N ratios during vermicomposting of sewage sludge using *Eisenia foetida*. – J. Environ. Sci. Technol. 6: 63-78.
- Lazcano, C., Gómez-Brandón, M. and Domínguez, J.** 2008. Comparison of the effectiveness of composting and vermicomposting for the biological stabilization of cattle manure. – Chemosphere 72: 1013-1019.
- Morais, F.M.C. and Queda, C.A.C.** 2003. Study of storage influence on evolution of stability and maturity properties of MSW composts. In: Proceeding of the fourth International Conference of ORBIT association on Biological Processing of Organics: Advances for a Sustainable Society part II. Perth, Australia.
- Nagavallema, K.P., Wani, S.P. and Stephane, L.** 2006. Vermicomposting: recycling wastes into valuable organic fertilizer. – J. Sat Agr. Res. 2: 1-17.
- Ndegwa, P.M. and Thompson, S.A.** 2000. Effects of C-to-N ratio on vermicomposting of biosolids. – Bioresource Technol. 75: 7-12.
- Nelson, D.W. and Sommers, L.P.** 1986. Total carbon, organic carbon and organic matter. In: Page, A.L. (ed.), Method of soil analysis. 2: 539-579. – Am. Soc. Agron. Madison. WI. USA.
- Ray, M.R., Roychoudhury, S., Mukherjee, G., Roy, S. and Lahiri, T.** 2005. Respiratory and general health impairments of workers employed in a municipal solid waste disposal at open landfill site in Delhi. – Int. J. Hyg. Envir. Heal. 108: 255-262.
- Sall, S., Bertrand, I., Chotte J.L. and Recous, S.** 2007. Separate effects of the biochemical quality and N content of crop residues on C and N dynamics in soil. – Biol. Fert. Soils 43: 797-804.
- Sharholly, M., Ahmad, K., Mahmood, G. and Trivedi, R.C.** 2008. Municipal solid waste management in Indian cities: A review. – Waste Manage. 28: 459-467.
- Shrimal, S. and Khwairakpam, M.** 2010. Effect of C/N ratio on vermicomposting of vegetable waste. – Dyn. Soil Dyn. Plant. 4: 123-126.
- Suthar, S.** 2007. Vermicomposting potential of *Perionyx sansibaricus* (Perrier) in different waste materials. – Bioresource Technol. 98: 1231-1237.

- Suthar, S.** 2009. Vermicomposting of vegetable-market solid waste using *Eisenia foetida*: Impact of bulking material on earthworm growth and decomposition rate. – Ecol. Eng. 35: 914-920.
- Thuries, L., Pansu, M., Larre-Larrouy, M.C. and Feler, C.** 2002. Biochemical composition and mineralization kinetics of organic inputs in a sandy soil. – Soil Biol. Biochemi. 34: 239-250.
- Tiunov, A.V. and Scheu, S.** 2004. Carbon availability control the growth of detritivores (Lumbricidae) and their effect on nitrogen mineralization. – Oecologia 138: 83-90.
- Trinsoutrol, I., Recouse, S., Bents, B., Lineres, M., Cheneby D. and Nicolardot, B.** 2000. Biochemical quality of crop residues and carbon and nitrogen mineralization kinetics under nonlimiting nitrogen condition. – Soil Sci. Soc. Am. J. 64: 918-926.
- Tripathi, G. and Bhardwaj, P.** 2004. Comparative studies on biomass production life cycles and composting efficiency of *Eisenia foetida* (Savigny) and *Lampito mauritii* (Kinberg). – Bioresource Technol. 92: 275-283.
- Warman, P.R. and Anglopez, M.J.** 2002. The chemical properties of vermicompost derived from different feed stocks, proceeding of international composting and compost science symposium, Columbus, Ohio. 6-8 June.
- Zziwa, A., Kizito, S., Banana, A.Y., Kaboggoza, J.R.S., Kambugu, R.K. and Sseremba, O.E.** 2006. Production of composite bricks from sawdust using portland cement as a binder. – Uganda J. Agri. Sci. 12: 38-44.

*****

How to cite this article:

Ghasemi, S. 2018. The effect of blood powder application on some biochemical properties of sawdust during vermicomposting. – Nova Biologica Rep. 4: 310-319.

قاسمی، س. ۱۳۹۶. تأثیر کاربرد پودر خون بر برخی ویژگی‌های بیوشیمیایی خاک‌کاره طی فرایند ورمی-کمپوست‌سازی. - یافته‌های نوین در علوم زیستی ۴: ۳۱۹-۳۱۰.